

МІСТО БАР В ЧАСИ ГАЙДАМАЧЧИНИ

Необхідність досконалого, ґрунтовного і всебічного вивчення історії рідного краю, а саме Подільського міста Бар та його околиць полягає в необхідності об'єктивної оцінки та значимості цього невеличкого провінційного міста на сторінках історії. Детальне ознайомлення з його історичним, національним, політичним і духовним розвитком дасть змогу збагнути значення міста з великим історичним минулим.

Історіографія з проблеми історичного розвитку міста Бар від часу його заснування (XV ст.) до сьогодення пройшла декілька періодів. Її вивчення розпочалось ще в середині XIX ст. Історичне та архітектурне дослідження м. Бар розпочав М. С. Грушевський. У своїй праці він детально дослідив внутрішній устрій та зміни в організації управління Барського староства від історії його заснування (поч. XV ст.) до XVIII ст. [8].

Проблемою ґрунтовного аналізу національних, суспільних, політичних, економічних і культурних змін в житті містечка Бар протягом усього його існування фахівці зайнялися в умовах здобуття незалежності України. Так в 90-х роках XX ст. вийшла праця істориків-краєзнавців І. Д. Барладина і Н. П. Йолтуховського "Історія рідного краю. Краєзнавчі нариси" в двох частинах [3], в якій вони коротко описують всі віхи життя барчан, дають оцінку архітектурним спорудам міста і розповідають про відомих діячів історії, політики, культури і літератури які жили і творили в Барі. На сьогодні даною проблемою займається кілька дослідників, які проживають у місті Бар. Це М. Каюмов [10], І. Харитонова [18], А. Якобенчук [19], М. Батіг [4].

На початку XVIII ст. Барщина, як і все Поділля була в дуже важкому економічному і політичному становищі. Край безлюднів. Занепало господарство. В часи народних повстань польська шляхта й інше польське населення було винищене. В м. Бар в той час нараховувалось всього 77 хат. В 11 селах Барського староства було лише 90 селян. А в інших одинадцяти селах, які належали польським шляхтичам лише 72 хати шляхетських і 30 селянських. Якщо до цього шляхта могла послати 400 кінних воїнів, то тепер тільки 21 [3, с. 42].

В 1699 р. завершилось панування Туреччини на Поділлі. За Карловицьким мирним договором між Польщею і Туреччиною Правобережна Україна, включаючи Подільське воеводство була повернута під владу Польщі. Польський уряд прийняв рішення ліквідувати козацькі полки Самуся, Палія, Абазина і Барабаша, які вели визвольну боротьбу проти турецьких загарбників. Українське населення, яке в час турецького панування переселилось на Волинь, Лівобережну Україну, в Молдавію повертається на свої землі. Згодом починає повертатись польська шляхта.

В цей час, як зазначає М. Грушевський, Барській замковій зверхності підлягали наступні шляхетські околиці: села Будні, Васютинці, Волковинці, Галузинці, Гальчинці, Йолтухи, Коростівці, Лопатинці, Попівці, Радівці з Гришками, Сербинівці, Степанки [8, с. 250].

Прагнучи повернути втрачені маєтки, втрачене панування над населенням польська шляхта посилила утиски місцевого українського населення. У відповідь на це виник масовий народний рух проти наступу пригноблювачів. Його очолив фастівський полковник Семен Палій. Він зібрав багато утікачів з Поділля, Подністров'я, Молдавії і значну частину козаків з Січі. Всі ці люди заселяли опустілі землі і вважались козаками, тобто

вільними. Козацтво поширилось на Поділля, в тому числі на землі Барщини [16, с. 9].

Козацькі полковники не виконали вимог польського уряду про розформування козацьких полків, і тоді він надіслав сюди війська. В таких умовах С. Палій звернувся до населення Поділля, Брацлавщини, Волині і Київщини підніматися на боротьбу для захисту українського народу від наступу польських шляхтичів.

Згідно з історичними джерелами, в цей час С. Палій з військом був на Поділлі і деякий час проживав на хуторі поблизу Бара, якому пізніше люди в його честь дали назву Паліївка. Згодом хутір перетворився в село. В 1757 р. на кошти С. Палія було завершено будівництво Успенської православної церкви, яка існує й досі.

У відповідь на заклик полковника С. Палія в 1702 р. на Брацлавщині і Поділлі почалось повстання проти польської шляхти. У жовтні повсталі здобули блискучу перемогу над польськими військами у Бердичеві. У листопаді визволили Білу Церкву. Сюди С. Палій перемістив свій командний центр із Фастова. Повстанський рух перекинувся на Поділля. Було визволено Вінницю, Немирів та ряд інших міст. В середині листопада повстанці вступили в Бар. На допомогу посталим постійно надходили козацькі загони із Січі та Лівобережної України. Повстання перекинулось на Подністров'я. В їхніх загонах було багато молдован. Їм допомагали козаки полковника Федорина і селяни під командою Тригуба. Повсталі громили маєтки магнатів і шляхти. Козацькі полки Абазіна і Самуся вели воєнні дії на Подністров'ї і визволили місто Шаргород. Разом з повсталими селянами, міщанами і козаками полковника Абазіна вдруге визволили містечко Бар і всі села староства, які польські війська знову захопили.

До повстанців приєдналися повстанські загони Шпака, Часника і Сороки, які діяли в околицях Барського староства. В м. Бар міщани сформували великий загін на допомогу паліївцям. Внаслідок спільних дій повстанців майже вся територія Поділля, крім Кам'янця була визволена від польських загарбників.

Після короткочасного спаду визвольної боротьби в 30-х роках XVIII ст. вона знову посилюється. В цей час виникає нова могутня сила – гайдамацький рух який швидко поширюється на Поділлі. Спочатку учасниками цього руху була сільська і місцева біднота, бідні козаки (сіроманці) і солдати-втікачі, згодом – козацька та надвірна старшина, які переслідували власні вигоди.

Гайдамаки славились, як відважні, винахідливі і безкорисливі борці, що захищали народну справу. Український народ прославляв їх у піснях, легендах. На Поділлі гайдамацький рух очолив Верлан із Шаргорода. Жителі Барщини активно підтримували гайдамаків. До Верлана приєднався козацький сотник Сава Чалий, який у 1735 р. створив загін, що налічував 500 гайдамаків. Вони спочатку пройшли околицями Барщини, а потім, незважаючи на опір Польських військ, вступили в Бар, розгромивши загони шляхти.

Вирушивши з Бару гайдамаки успішно пройшли по Поділлю, громлячи і караючи польську шляхту. Польським магнатам вдалося підкупити Саву Чалого грішми і високим чином полковника. Зрадник перейшов на службу до польських феодалів. Але гайдамаки не простили цієї ганебної зради і в лісі під Немировом стратили його.

В цей час стало помітним деяке піднесення господарства краю. Починаючи з 1750 р. відновили свою діяльність цехи: ткацькі, шевські, гончарні, ковальські, кушнірські, виникають цехи мельників. Польські магнати зуміли зосередити в своїх руках великі земельні володіння. Будучи Барським старостою князь Любомирський мав у своєму володінні 31 місто і містечко та 738 сіл. Окремі магнати мали такі величезні землеволодіння, що створювали свої столичні центри. Такою столицею магнатів Потоцьких став

Тутьчин. Прагнучи ще більше розбагатіти, власники запрошували на свої землеволодіння селян з інших земель, надаючи їм пільги на 15–30 років, за якими переселенці деякий час платили менші грошові і натуральні податки, ніж старожили. Проте поступово й переселенці попадали в кабалу. Від них уже вимагали відбувати панщину, сплату грошових податків, натуральних, зокрема платили пороговщину (за кожного вола), на ремонт доріг (подорожчина), вимагали здавати пану десяту вівцю, частину зарізанної свині, здавати частину меду, збирати гриби та інше. Розміри повинностей увесь час зростали. Після відробітку панщини, в час жнив, вимагали йти на зажинки, обжинки, на толоку, мочити коноплі, мотати мітки (нитки) та ряд інших повинностей. Всі прибутки від визиску селян магнати використовували для власних потреб; будували розкішні палаци силами кріпаків або за їх кошти.

Магнати Любомирські посилювали утиски на міста. В місті Бар, в селі Копайгороді з цих причин почало занепадати міське ремесло, знову зменшилася кількість цехів, міщани втрачали свої колишні права. У жителів м. Бар відібрали міські землі, якими вони користувались, навіть вимагали відробляти панщину. Ремісники платили податки і йшли на відробітки, торгівці сплачували чинш. А вінницький староста М. Калиновський поступово перетворив міщан у кріпаків, змушуючи відробляти панщину два дні на тиждень. Подібне становище було й в інших містах на Поділлі. Крім важкого соціального гніту українське населення зазнавало національного і релігійного гноблення. Польські магнати забороняли українські школи. Волею магната Любомирського в м. Бар були закриті православні церкви, натомість відкривали костьоли. Магнат Потоцький у своїх володіннях на Брацлавщині відкрив 100 уніатських церков. В м. Бар і в навколишніх селах єзуїти мали свої костьоли, духовне училище та інші володіння.

У середині XVIII ст. Польща в цілому переживала економічну та політичну кризу. Все це ще більше ускладнило життя українських земель в складі Польщі.

Початок другої половини XVIII ст. характеризувався піднесенням нової хвилі гайдамацького руху. Причиною нового вибуху народного невдоволення стало скасування магнатами і шляхтою свобод і привілеїв, які надавались переселенцям та посилення панщини, яка доходила до 250 днів на рік. Полум'я гайдамацького руху охопило значну частину Правобережної України: Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля. На цих землях активно діяли гайдамацькі загони Семена Неживого, Андрія Журби, запорожців Микити Швачки, Івана Бондаренка та інших. Гайдамаки захопили Вінницю, Брацлав, Немирів, Могилів і підійшли впритул до Барського староства. Багато селян староства влилися в гайдамацькі загони. В багатьох селах залишилось по 15–20 кріпаків, а решта пішли в гайдамаки.

На придушення гайдамацького руху польські магнати направляли все нові й нові сили каральних загонів, але це давало малоефективні результати. Гайдамацькі повстання наростали з ще більшою силою. Хоч, як правило, гайдамацькі загони були нечисленні – по 50–80 чоловік, але в боях з ворогами народні захисники проявили високий героїзм, бойову майстерність. Одночасно ця боротьба мала й релігійне забарвлення, бо православні боролись проти окатоличення, проти уніатів, які закривали їхні церкви [4, с. 47].

Незважаючи на терор і жорстокі розправи над гайдамаками у 60-х роках XVIII ст. на Правобережній Україні вибухнула нова хвиля повстань, яка перекинулась і на Поділля, в Барське староство. У 1764 р. гайдамаки знову захопили Вінницю. В цей час з'явилась прокламація «Проект хлопської конфедерації», яка закликала українських і польських селян виступати разом. Боротьбу посилили свавілля Барських конфедератів. В лютому 1768 р. найреакційніша частина польських магнатів зібралися на Поділлі і вирушили на

Кам'янець-Подільський, щоб захопити його і там здійснити своє військово-політичне об'єднання в боротьбі проти польського короля Станіслава Августа Понятовського, який під впливом російської цариці Катерини II погодився зрівняти в правах православних та інших іновірців з католиками. Але захопити їм Кам'янець не вдалося і вони повернулися в Бар.

Тут вони утворили так звану Барську конфедерацію, сформували військові загони для збереження необмежених прав і привілеїв магнатів, шляхти і католицької церкви. Конфедерати зібралися в Барському костелі під керівництвом магнатів Пулавського і Красинського. Барські конфедерати відразу розпочали збройну боротьбу проти короля. Жорстоко розправлялися з православним населенням в місті і його околицях. В 1771 р. російські війська розгромили конфедератів, а в 1772 р. Барська конфедерація остаточно розпалася [3, с. 48].

Новий гайдамацький рух „Коліївщина” швидко поширився на всю Правобережну Україну. Повстання розпочалось весною 1768 року і швидко поширилося на всю Правобережну Україну, в тому числі Поділля і Барський край. Масштаби повстання змусили царський уряд виступити на боці польського короля. Після наказу Катерини II російський корпус генерала Кречетнікова, який після придушення виступу конфедератів, дислокувався на Правобережжі, змусив повстанців капітулювати.

У роки гайдамачини в Барському старостві відбувалися бої і часті пересування військ, озброєних повстанських загонів і цим завдано великих спустошень, що призвело до економічного занепаду міста Бар [5, с. 241]. Барська фортеця була зруйнована і вона втратила своє колишнє військове значення. В 1773 р. закінчилося панування єзуїтів в м. Бар, оскільки тодішній папа римський Климент XIV видав булу (розпорядження) про ліквідацію ордену єзуїтів, їх багатства, маєтки перейшли до місцевих властей, а монастир і училище передали уніатським монахам василіанам, які утвердились в м. Бар замість єзуїтів і вважались продовжувачами їхньої справи. Василіани з'явились в м. Бар в першій половині XVIII ст. У 1727 р., згідно грамоти барського старости князя Любомирського, вони зайняли помістя колишнього православного монастиря в селі Семенки.

Василіани закінчили будувати колегіум, розпочатий єзуїтами. В ньому розмістили келії для монахів і церкву, а училище влаштували в бічному корпусі з лівого боку. Це було шестикласне училище: 1 і 2 класи навчали одні учителі, а починаючи з 3-го класу навчання було предметним. Це була польська школа, в якій дітей навчали і виховували в католицькому дусі особи, які мали духовний стан.

Оскільки українських шкіл не було, то діти українців були змушені навчатись польською і латинською мовами. Барське училище було одним з найбільших на Поділлі. В ньому нараховувалося до 700 учнів. Воно виконувало завдання окатоличення православних дітей.

У зв'язку з погіршенням економічного становища міста барські старости віддавали окремі земельні володіння кредиторам, роздрібнювались, мали багато боргів. У 1789 р. Барське староство роздрібнилось на окремі незалежні від нього шляхетські володіння [3, с. 50].

Отже, в часи гайдамацького руху місто Бар було одним з важливих, ключових пунктів, за яке точилися запеклі бої між польськими і повстанськими військами. Але в 1793 р. під час другого поділу Польщі м. Бар відійшло до Росії, як повітове місто. В 1797 р. місто втрачає своє адміністративне значення і перетворюється на містечко Могилівського повіту в складі Подільського намісництва.

Джерела і література:

1. Акты о городах (1432–1798) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1869. – Ч. 5. – Т. 1. – С. 5–17.
2. Баженов Л. В., Винокур І. С. Нарис історії Поділля / Л. В. Баженов, І. С. Винокур. – Вінниця, 1990. – С. 12–54; 120–127.
3. Барладин І. Д., Йолтуховський Н. П. Історія рідного краю. Красознавчі нариси про Подільське місто Бар та його околиці в ХІХ–ХХ ст. / І. Д. Барладин, Н. П. Йолтуховський. – Бар, 1992. – 54 с.
4. Батіг М. К. Монастир і церква в місті Бар / М. К. Батіг. – Бар, 2005. – 37 с.
5. Бобринський М. Очерк истории Польши (Dzieje Polski) / М. Бобринский. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. 2. – С. 243–248.
6. Винокур І. С. Історія Подільського краю / І. С. Винокур. – К., 1985. – С. 39–41.
7. Грушевський М. С. Барская околичная шляхта до конца ХVІІІ века.: Этнографический очерк / М.С. Грушевський // К.С. – 1892. – Т. 36. – С. 260–267.
8. Грушевський М. С. Барское староство. Исторические очерки (ХV – ХVІІІ вв.) / М.С. Грушевський. – Львів, 1996. – 623 с.
9. Гудак В. А. Короткий опис архітектури міста Бара / В.А. Гудак. – Вінниця, 1974. – 135с.
10. Каюмов М. З. Наш Бар, наша історія, наша духовність. – Бар, 2006. – С. 4–5.
11. Кітович. Мемуари. – Бар, 1952. – 37 с.
12. Історія міст і сіл. Вінницька область. – Вінниця, 1984. – 173 с.
13. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1894. – Ч. 8. – Т. 1–2. – С.7–23, 50–85.
14. Державний архів міста Бара. Метрична книга Барської Свято-Успенської церкви про населення приходу. – Ф. 18. – Оп. – 49. – Спр. 37. – Арк. 17.
15. Подолинний А. М. Місто Бар: путівник / А. М. Подолинний. – Одеса, 1974. – 17 с.
16. Подолинний А. М. Місто Бар: путівник / А. М. Подолинний.—Бар, 2003. –35 с.
17. Сецінський Є. Оборонні замки Західного Поділля / Є. Сецінський. – К., 1958. – С. 71–84.
18. Харитоновна І. В. Міста Бар. Путівник / І. В. Харитоновна. – Бар, 2007. – 42 с.
19. Якобенчук А. Архітектурна розбудова містечка Бара / А. Якобенчук. – Бар, 2007. – 45 с.